

N. RÓZSA Erzsébet

egyetemi tanár/tudományos főmunkatárs

Nemzeti Közzolgálati Egyetem

Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék

MTA KRTK Világgazdasági Intézet

professor/senior research fellow

National University of Public Service Department of

International Relations and Diplomacy

Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences

nrozsza.erszebet@gmail.com

VÁLTOZÓ HATALMI EGYENSÚLYOK A KÖZEL-KELETEN

CHANGING BALANCES OF POWER IN THE MIDDLE EAST

ABSTRACT

The essay looks at the changing balances of power, giving an overview of the historical development, but mostly focusing on the most recent transitions. The Middle East and North Africa has remained to this day a penetrated system, in which – besides the regional powers - external actors have the capability to influence regional developments. While the Middle East and North Africa is embedded in the international system from several points of view, in many ways it is peripheral to it. This dynamic relationship, however, is continuously fluctuating, with regional dynamics sometimes overwriting the global considerations. Recently, to waves of indigenous development – along the two main identity elements of the region, ‘Arabness’ and Islam – emerged as the main formative elements and underlying bases to the regional order.

Keywords: balance of power, ‘Arabness’, Islam, penetrated system, embeddedness, periphery

Kulcsszavak: hatalmi egyensúly, arabság, iszlám, beágyazottság, periféria

A Közel-Kelet és a nemzetközi rendszer

A tágan értelmezett Közel-Kelet, vagy, ahogy a kurrens terminológia nevezi, a MENA térség,¹ hagyományosan és politikailag, de Barry Buzan biztonságpolitikai és Samuel Huntington civilizációs elméleti megközelítésében is egy nagy egységet alkot. Ez a térség az iszlám világ meghatározó referenciapontja még akkor is, ha mára az iszlám demográfia-

fiai súlypontja attól délebbre, a Szub-szaharai Afrikába, illetve keletebbre, Délkelet-Ázsiába tolódott el. Így azt mondhatjuk, hogy a MENA térség egyetlen átfogó, összekapcsoló elemét az arabság adja,² annak ellenére, hogy számos más, akár sokmilliós etnikai csoport is él itt (törökök, perzsák, kurdok, zsidók stb.).

Ugyanakkor már az arab földrajzírók is kisebb régiókra, a Maghrebre (nyugat) és Masrekre (kelet) osztották, ahol a földrajzi tulajdonságok alapján komoly kulturális, társadalmi, történelmi különbségek alakultak ki. A Nílus völgye már az arabok megjelenését megelőzően is önmagában is külön térségként jelent meg, csakúgy, mint a Földközi-tenger keleti partja, a Levante, vagy az ettől távolabb fekvő Arab-félsziget, melynek keleti partja, a Perzsa-öböl térsége jelentőséget igazán az olaj felfedezésével kapott.

A Közel-Kelet azonban nem önmagában létezik. Bár sok szempontból perifériának tűnik, mégis beágyazódik a nemzetközi rendszerbe, amit mi sem jelez jobban, mint hogy gyakran szerepel a nemzetközi közösség napirendjén. Mindezt számos tényezőnek köszönheti, melyek között ugyanúgy szerepelnek nagyhatalmi érdekek, mint a nemzetközi közösség napirendjét befolyásolni képes megosztó, vagy akár integráló erővel bíró ügyek.³ Ismert, hogy a térségben külső hatalmak meghatározó szerepet játsz(hat)nak: korábban Nagy-Britannia és Franciaország, a hidegháborúban az Egyesült Államok és a Szovjetunió küzdöttek a befolyásért. A hidegháborút követően az Egyesült Államok unipoláris pillanatáról szóltak az elemzések, azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország, Kína, Franciaország, India, de más országok is megpróbálják érdekeiket a Közel-Keleten is érvényesíteni. A térség egy részének energiahordozókban való gazdagsága, a tömegpusztító fegyverek és fegyverprogramok helyzete, a migráció és mobilitás, a határokon átnyúló vallási és/vagy radikális szervezetek működése, a technológiai fejlődés, a Szezei-csatorna, a Báb al-Mandeb vagy a Hormuzi-szoros mind olyan tényezők, melyek a MENA térséget szervesen a nemzetközi rendszerhez kapcsolják.

Európa számára a Közel-Kelet fontosságát – a fentiek mellett – földrajzi közelsége adja, hiszen a Földközi-tenger nemcsak fal, ami elválaszt, hanem híd is, ami összeköt. Így a Közel-Kelet kihívásai és fenyegetései Európát is érint(het)ik, amint legutóbb a 2015-ös migrációs válság megmutatta. Ezen a felismerésen alapulnak az Európai Unió úgynevezett euro-mediterrán együttműködési kezdeményezései⁴ és az Unió 2016-os Globális Stratégiája is.

A közel-keleti rend változásai⁵

A külső hatalmak befolyásolási törekvései és az alkalmanként megpasztalt nemzetközi beavatkozás (2003-as iraki háború, 2011-es líbiai NATO-beavatkozás, az Iszlám Állam elleni fellépés) ellenére és mellett a térségnek saját dinamikája is van, melyben a meghatározó elemek még a hidegháborús időszakban is képesek voltak bizonyos külső érdekek rovására egyfajta saját hatalmi egyensúlyi rendszert mozgatni. Ebben a saját dinamikában az egyiptomi-izraeli békekötés (1979) felülírta például azt a tényt, hogy az Egyiptomot kiközösítő arab országok egy része ugyanannak az Egyesült Államoknak volt a szövetségese, mint Izrael, vagy maga Egyiptom is. Ez a kettősség egyben azt is jelenti, hogy a közel-keleti hatalmi egyensúlyok alakulásában a világpolitikai változások nem feltétlenül esnek egybe a térségben végbemenő változásokkal.

Az európai behatolás a térségbe viszonylag későn, a 18. század legvégén kezdődött, amikor a függőségi viszonyok többféle formája alakult ki: a gyarmattól (Algéria, Líbia) a protektorátuson át (Marokkó, Tunézia) a katonai megszállásig (Egyiptom), valamint a mandátumterületekig (Szíria, Libanon, Transzjordánia, Palesztina, Irak). Ezek alapját az Oszmán-Török Birodalom meggyengülése, majd az első világháborúban elszenvedett veresége teremtette meg. A világháború után a Népszövetség – tulajdonképpen a Sykes-Picot egyezményben foglaltak alapján – teremtette meg és legitímálta azt a közel-keleti rendet, melyben a helyi törekvések elsősorban a függetlenség kivívására, továbbá a kívülről oktrojált határok közötti államiság, állami intézményrendszer megszilárdítására irányultak. Így a továbbiakban a térség hatalmi egyensúlyi viszonyait három tényező-csoport alakította: a külső hatalmak, az első világháborút követően mesterségesen létrehozott arab „nemzetállamok”, valamint a térség nem-arab államai. Ezek térben és időben folyamatosan változtak, amint a térségben játszott szerepük, beavatkozási hajlandóságuk és képességük, egymáshoz való viszonyuk is.

A második világháborút követő hidegháborús rendben a térséget egyfajta „arab rend” kialakítása dominálta: egyrészt az arab közösség feldarabolása ellen az idealizált arab egység helyreállítására irányuló törekvés, másrészt az új államok konszolidációja közötti ideológiai és politikai küzdelem határozta meg. Miközben az arab nacionalizmus ideálja és célja az arabság egy politikai egységbe kovácsolása, „újraegyesítése” volt, a nemzetközi közösség által elfogadott és a nemzetközi jog által legitímált arab „nemzetállamok” léte, sajátos érdekei egyfajta szétfejlődést, de legalábbis párhuzamosságot mutattak. Ennek az arab rendnek a szimbóluma és egyben tervezett fóruma az 1945-ben megalakított „arab

ENSZ”, az Arab Liga volt, melynek feladata volt az esetleges arabközi viták megoldása is. Ebben a formálódó arab rendben Izrael állam megalapítása egy olyan arab egységet teremtett, mely képes volt adott esetben felülmúlni az arabközi ellentéteket és évtizedeken keresztül a térség meghatározója maradt. Az arab államok között kialakuló egyensúlynak két pólusa volt: az egyre inkább Egyiptom által dominált arab térben a radikális arab nacionalizmus képviselői és a konzervatív monarchiák között mélyült el az ellentét. A térség nem-arab államai, Irán és Törökország, ennek az arab rendnek a perifériáján maradtak, miközben Izrael sikeresen ellenállt az arab nyomásnak.

A regionális rendben mélyreható változásokat az 1967-es arab-izraeli háború hozott, mely nemcsak az arab országok vereségét és Izrael győzelmét, hanem egyben az arab nacionalista ideológia végleges bukását jelentette, és teret engedett baloldali és iszlamista színekben fellépő mozgalmaknak, nem-állami szereplőknek. Az arab egység ideálja immár csak a politikai retorikában maradt meg. A vereség nemcsak Gamál abd-el-Nászér (Nasszer) egyiptomi elnök személyes kudarcát jelezte, hanem Egyiptom addig megkérdőjelezhetetlen vezető szerepének végét is. A továbbiakban mind Szíria, mind Irak megpróbálták az arab országok (de legalábbis a radikális arab nacionalista országok) vezetőjének szerepét megszerezni, kisajátítani. Ugyanakkor az immár másodszor menekültté váló palesztinok a fegyveres harc lehetősége irányába mozdultak el. Mindeközben Izrael jelentős eredményt könyvelhetett el: míg eddig azt lehetett mondani, hogy Izrael fennmaradása volt a tét, az 1967-es háborúban elfoglalt területekkel – Szíriától a Golán-fennsík, Transzjordániától Kelet-Jeruzsálem és Ciszjordánia, valamint Egyiptomtól a Gázai övezet és a Sínai-félsziget került izraeli ellenőrzés alá - a kérdés az volt, hogy milyen határok között létezik Izrael. Ettől függetlenül Izrael továbbra sem lett a regionális rend cselekvő részese, ahogy Törökország és Irán is a térség perifériáján maradt.

Az arab-közi viszonyokban az újabb mérföldkövet az egyiptomi–izraeli békekötés (1979) jelentette, ami egyrészt Egyiptom elszigetelődéséhez vezetett, és az arab-közi viszonyok átrendeződését eredményezte, másrészt jelezte, hogy ha nagyon lassan és még sokáig szinte láthatatlan módon változni kezdett az arab országok Izraelhez való viszonyulása. Az arab–izraeli háborúk ugyan nem zárultak le, de egyre csökkent az arab hajlandóság Izrael kihívására, és Izrael háborúi egyre inkább közvetlen szomszédságára, végül a megszállt palesztin területekre korlátozódtak. A korábban az arab világ perifériáján létező Iránt az 1979-ben lezajlott iszlám forradalom a regionális rend aktív szereplőjévé tette, amikor Khomeini ajatollah meghirdette a forradalom exportját, amit a közvetlen

szomszédságon túl is fenyegetésként értékelték. Az 1980-1988-as iraki–iráni háborúnak több szempontból is meghatározó szerepe lett a térség hatalmi egyensúlyában: egyrészt a Közel-Kelet egyik súlypontjává tette a Perzsa-öböl térségét. Másrészt miközben lekötötte a Közel-Kelet két komoly katonai fenyegetését jelentő országát, lehetőséget adott az Öböl-menti arab országok összefogására, és az Öböl-menti Együttműködési Tanács megalakítására. Az 1990-es iraki–kuvaiti Öböl-válság, majd az Öböl-háború (1991) alapjaiban rendítette meg az arab egység gondolatát, miközben megeremtette a külföldi beavatkozás lehetőségét. Bár a háborút követően felmerült, hogy a Perzsa-öböl arab államai biztonságát egy arab keretben biztosítsák (Damaszkuszi Nyilatkozat), végül mindegyik ország külső hatalomhoz, elsősorban az Egyesült Államokhoz fordult védelemért. Az Öböl-háborúval szinte párhuzamosan Madridban megkezdődött az arab-izraeli békefolyamat, melynek védnökei szintén térségen kívüli hatalmak, az Egyesült Államok és a Szovjetunió voltak.

A közel-keleti rend a hidegháború után

A nemzetközi rendszer hidegháborút követő átalakulása az arab országok közötti, illetve tágabb értelemben a közel-keleti viszonyokat is átrendezte, hiszen egyrészt felbomlott a Szovjetunió, így a szocialista arab államok számára véglegesen véget ért egy olyan európai modernizációs kísérlet, mely az esetek többségében a radikálisnak tartott arab nacionalizmussal kapcsolódott össze (Egyiptomban, Szíriában, Irakban, Líbiában, de bizonyos fókig Algériában, Jemenben és a palesztin területeken is). Másrészt, ahogy a kezdeti unipoláris világ elképzelést felváltotta a multipoláris világ valósága, nyilvánvalóvá vált, hogy a Közel-Kelet már említett saját belső dinamikája egyre meghatározóbbá válik. Az Egyesült Államok befolyása és érdekérvényesítő képessége, mint az egyetlen „térségen kívüli közel-keleti hatalom” ugyan változatlanul meghatározó tényező volt, de jelentősége folyamatosan csökkent, miközben eszköztára is szűkült. Sőt, mára egyre gyakoribb kritika, hogy az Egyesült Államok „kivonul”, de legalábbis hátrébb lép a térségtől, miközben az így keletkezett vákuumban ismét megjelent Oroszország, illetve az egyelőre elsősorban gazdasági érdekeit kiterjesztő Kína. Bár úgy tűnik, hogy a Trump adminisztráció ismét több figyelmet fordít a térségre, azonban a jelenlegi amerikai külpolitikával kapcsolatban még mindig túl sok a bizonytalanság ahhoz, hogy annak közel-keleti perspektíváját megítélhessük. Mások szerint viszont az amerikai Közel-Kelet politikában nincs változás: az arab térség a világ első, és eddig egyetlen térsége, mely nélkülözhetővé vált az Egyesült Államok számára.⁶

Az 1991-es Öböl-háború és a madridi arab–izraeli békefolyamat ugyan még szuperhatalmi egyetértésben kezdődött, azonban míg az előbbi szétverte az inkább csak képzeletbeli arab egységet, az utóbbi még egyesíteni tudta az arab országokat. A nemzetközi rendszerben külön államokként megjelenés kényszere, a kívülről érkező beavatkozások (háború a terrorizmus ellen/a Közel-Kelet demokratizálása, a 2003-as iraki háború, az arab–izraeli konfliktusban az arab fél szétforgácsolódása, majd az Irán felől észlelt fenyegetettség), valamint a belső folyamatok (demográfiai robbanás, elszegényedés, munkanélküliség, az arab társadalmak iszlamizálódása, továbbá az arab országok közötti szegény–gazdag szakadék növekedése) felgyorsították az arab országok „szétfejlődését” és nemzetállammá válását.

A Közel-Kelet átalakulása – az arab tavasz

A 2011-es arab tavasz eseményeiben a politikai értelemben vett ’arab világ’ vége manifesztálódott, annak ellenére, hogy az arab összetartozás érzelmileg új töltetet kapott, miközben kulturális értelemben – nyelvi, történelmi, vallási sokszínűsége ellenére – ez az összetartozás soha nem kérdőjeleződött meg. Az arab tavaszos folyamatok társadalmi-gazdasági háttere ugyan nagyon hasonló volt, azonban alakulása az egyes országokban nagyon is különbözött. Bár közvetlen ok-okozati összefüggés nem volt kimutatható, de az inspiráció, a demonstrációs hatás – az egymásra figyelés okán – még azokban az arab országokban is megnyilvánult, amelyekben nem beszélhetünk forradalomról. Az átalakulás, melynek kezdete minden esetben demokratikusnak volt minősíthető, minden ország belső ügye maradt és saját egyedi jellegzetességeinek megfelelően zajlott. Ez még akkor is igaz volt, ha az adott ország különböző hatásokat bocsátott ki magából (pl. a szíriai és líbiai menekültek vagy a líbiai fegyverek stb.), illetve ha térségen kívüli, vagy más, a térségen belüli államok beavatkoztak az átalakulás folyamatába (a NATO líbiai katonai missziója, vagy a szaúdi és katarai támogatás a szembenálló egyiptomi politikai erőknél). A külső beavatkozás, még ha egy adott pillanatban érdemi hatással bírt is (pl. a NATO misszió szerepe Qaddáfí bukásában), az ebből következő folyamatokat irányítani nem, legfeljebb befolyásolni (támogatni) tudta (pl. Egyiptom).

A térség viszonyainak az átalakulása egyben azzal is járt, hogy az egyre bonyolultabb, több szereplőssé váló képletben az ilyen forradalmi változások egyrészt nem egyértelmű helyzeteket eredményeztek, másrészt „menet közben” is állásfoglalásuk megváltoztatására kényszerítették az

Egyesült Államokat és nyugati szövetségeseit. Mindez a térségben hagyományosan jelenlévő nagyhatalmakat (USA, Nagy-Britannia, Franciaország) mint bizonytalankodó szereplőket tüntette fel, melyek propagált értékrendjükkel is szembekerültek, amelyet – normatív hatalomként – a térségre rá akartak kényszeríteni. Két különösen az előtérben lévő kérdés volt: a demokratikusan tüntetők támogatása – szemben a korábbi szövetséges rezsimekkel, valamint a szövetségesek sorsukra hagyása. Míg Tunéziában és Egyiptomban Franciaország és az Egyesült Államok hezitáltak a demokratikus reformokat követelő tüntetők mellé állni, addig Líbiában és Szíriában az első pillanattól kezdve a tüntetőket támogatták, viszont Bahreinben kitartottak az uralkodó mellett, és legfeljebb csak nyilatkozatokban szólították fel őt a tüntetők gondjainak meghallgatására. A térség politikai elitjének és közvéleményének szemében ez még jobban aláásta a demokratikus rendet propagáló nyugati hatalmak hitelességét és őszinteségét, és megerősítette a „kettős mérce” és a konspirációs elméleteket, melyek középpontjában általában az olajat sejtik.

A Nyugat korábbi beavatkozásai, különösen a George W. Bush által kezdeményezett Tágabb Közel-Kelet koncepció, mely a térség demokratizálásának meghirdetésével az uralkodó rezsimek számára létüket veszélyeztető fenyegetés volt, valamint az a tény, hogy ahol a Nyugat rendszert akar váltani, ott meg is tette (Afganisztán, Irak, Líbia), már korábban is súlyos bizonytalanságot keltettek a nyugati szövetségesek elkötelezettsége és valódi szándékaik tekintetében, leginkább éppen a szövetséges arab rezsimek vezetőiben. (A nem szövetséges rezsimek eleve gyanakvással és fenntartásokkal figyelték a térségben zajló nyugati, elsősorban amerikai politizálást.) A szövetséges tunéziai, de különösen az egyiptomi elnök magára hagyása azonban egyenesen megkérdőjelezte a nyugati hatalmak szövetségesi megbízhatóságát. Nem véletlen tehát, hogy Szaúd-Arábia a szaúdi „csöndes” politizálásból kilépve maga „gondoskodott” saját biztonságáról. A kezdeti lépések (bahreini GCC Peninsula Shield bevonulása, a sérült jemeni vezető, Ali Abdullah Száleh befogadása, majd a GCC-ben kidolgozott jemeni politikai megállapodás javaslata) után a jemeni háború és a szíriai szerepvállalás, de elsősorban az Irán-elleni összefogásban még Izrael szövetségét is megtaláló szaúdi kül- és biztonságpolitika nemcsak a belső szaúdi folyamatok irányváltását jelezték, hanem azt is, hogy Szaúd-Arábia immár nyíltan felvállalja a szűkebb és tágabb térségben a vezető szerepet.

A nyugati hatalmak – és az Egyesült Államok – presztízisének és relatív erejének meggyengülése azonban nemcsak a térség saját dinamikáját állította jobban előtérbe, illetve tette láthatóbbá, hanem a térség szereplőinek az aktivitása, és tevékenységük jellege is változáson ment át.

Az újraértelmezett arab világban különösen látványos volt ez az Öböl-menti arab államok részvételi hajlandóságában a szíriai polgárháborút, valamint a líbiai beavatkozást illetően, továbbá a szíriai – az Iszlám Állam ellen végrehajtott, az Egyesült Államok által vezetett – légitámadásokban, illetve önálló, saját kezdeményezéseiben – az egyiptomi politikai felek támogatásában és a líbiai terület ellen végrehajtott saját légitámadásokban. Hegemon törekvések immár nem (csak) a térségen kívülről vagy a nem-arab regionális hatalmak részéről jelentek meg, hanem magukon az arab országokon belül/között, amikor egyes arab államok (Szaúd-Arábia, Katar, az Egyesült Arab Emírátsók) a gazdasági és a katonai beavatkozás és érdekérvényesítés igényével léptek fel. (Ide sorolhatjuk pl. azt az anyagi támogatást, melyet előbb Katar nyújtott az egyiptomi Mohamed-Murszi-kormánynak, majd Szaúd-Arábia a Murszit leváltó Sziszi-kormánynak. Ez még nyilvánvalóbbá tette, hogy a Nyugat gazdasági ereje (és eszköze) is megingott a térségben, miközben az egymással versengő arab államok ellentétei még jobban kiéleződtek.)

Ugyanakkor megváltozott a térségen belüli államok relatív egyensúlya is: a három nem-arab erőközpont (Izrael, Törökország, Irán) relatív súlya csökkent, miközben egyes arab államok pozíciója – éppen az erőegyensúly rendszerének változásai miatt – erősödött.⁷

Izrael, melyet az arab politikai elit és közvélemény korábban hajlamos volt minden rossz okának és okozójának tételezni (és ezt az arab politikai elites ki is használták), az arab tavasz folyamatában még csak említve sem lett. Az arab tavaszos tüntetésekből nemcsak az iszlamista, hanem az Izrael-ellenes jelszavak is hiányoztak. A megmozdulásokban egyetlen olyan esemény szerepelt, melyben az arab közvélemény évtizedeken át „szokásosnak” mondható Izrael-ellenessége megnyilvánult, a kairói izraeli követség elleni támadás.⁸ De az utca hangulatát a tüntetéseken senki nem igyekezett Izrael ellen hangolni, sőt, az Egyiptomban átmenetileg hatalomba kerülő iszlamista Murszi-kormányzat is megőrizte az egyiptomi–izraeli békét.

Izrael a meglehetősen szétforgácsolódó „arab világban” immár nem láttott létbiztonságára nézve elsődleges fenyegetést. Az arab tavaszban inkább visszahúzódott és csendben kivárt. Az egyes határincidenseket visszaverte és – részben belpolitikai okokból is – szinte teljesen bezárkózott. Miközben kül- és biztonságpolitikájának fókuszába az iráni fenyegetést helyezte, és ehhez próbálta a világ támogatását megszerezni – részben sikerrel –, a palesztinok kihívása a Gázai övezetre koncentráldott. Az onnan érkező rakétatámadások hatására induló katonai műveletek nyomán – és a hirtelen nagyon nagy számú palesztin civil áldozat hatására – a világ és a Nyugat közvéleménye is változott, egyre kritiku-

sabb lett az izraeli politikával kapcsolatosan, miközben a palesztinok az ENSZ közgyűlésében „nem-tag megfigyelő állam” státuszt kaptak. Paradox módon azonban, az a tény, hogy a világ az izraeli megfontolásokkal szemben egyre nagyobb számban a palesztin államiség megvalósítása mellett foglalt állást, az arabok számára valójában már nem jelent semmit, legfeljebb elégtételt és a palesztinok státuszának támogatását. Az arab tavasz folyamataiban a palesztin kérdés nem szerepelt a napi-renden, kivéve, ha a Gázai övezetben katonai akciókra kerül sor.

Viszonylag váratlan fejleményként Izrael – előbb titkolt, „zárt ajtók mögötti” formában, majd 2017-től egyre nyíltabban – arab szövetségesre talált Iránnal szemben. A szaúdi-izraeli titkos egyeztetésekről már évek óta kiszivárogtak hírek, de mondhatni általános megdöbbenést keltett, amikor a szaúdiak hajlandónak tűntek akár a palesztin kérdés „beáldozására” is a közös ellenséggel, Iránnal szemben alakuló együttműködés kedvéért.⁹

Törökország, mely az arab tavaszt megelőző néhány évben egyre nagyobb elismertséget és szimpátiát tudhatott maga mögött mind az arab politikai elit, mind az arab közvélemény részéről, és melyet a nyugati retorika egyfajta modellként, vagy inkább „inspirációként” lebegtetett az arab tavaszban tüntetők szeme előtt, népszerűségét hihetetlen gyorsasággal veszítette el. Törökország marginalizálódott nemcsak a Szíriában, hanem talán leginkább az Egyiptomban utólag hibásnak minősülő kapcsolatban. Szíriában – a nyugati és az arab politikai elit nagy részével együtt – „rossz lóra tett”, amikor 2011-ben úgy értékelte, hogy Ben Alihoz és Mubárákhoz hasonlóan Aszad is hamarosan bukni fog.

Az iszlamista (vagy saját retorikájában 2002-ben „muszlim demokrata”) Erdoğan-kormány Katarral együtt a 2012–2013-ban egy évig Egyiptomot vezető Mohamed Murszival és a Muszlim Testvérekkel ápolt szorosabb kapcsolatokat, többek között ideológiai alapon is. Murszi eltávolításával azonban ez a politika visszaüött, és Katarral együtt Törökországot sem hívták meg pl. az Iszlám Ügyek Felsőbb Tanácsának kairói értekezletére, melyen 34 ország vett részt.¹⁰ (Ez a meg-nem-hívás éles ellentétben áll azzal, hogy 2009-ben – szintén szokatlanul – Recep Tayyip Erdoğant meghívták az Arab Liga állam- és kormányfőinek csúcstalálkozójára.)

Az Erdoğan-adminisztráció mérsékeltnek tűnő iszlamizmusa a török „soft power” kisugárzásának egyik fontos eleme, különös tekintettel arra, hogy máig a nemzetközi politika színterén legsikeresebb irányzatnak tekinthető: Törökország a NATO tagja, az Európai Unióval csatlakozási tárgyalásokat folytat, azaz annak ellenére partnerként ismerik el, hogy ezek a tárgyalások évek óta nyugvóponton vannak. A Közel-Kelet és az

iszlám világ felé viszont éppen ez az iszlamizmus a vonzerő, melynek a török belpolitikában is komoly hatása volt, elsősorban a török-kurd kapcsolatokban, sőt, békefolyamatban. A török „muszlim demokrácia”-modell, illetve Erdoğan felszólítása Bassár al-Aszadhoz, hogy demokratiszáljon, azonban jelentős csorbát, sőt, csorbákat szenvedett, amikor a 2013 nyarán kitörő Gezi parki tüntetéseket a hatalom erőszakkal leverte, illetve amikor még akkor is Murszi elnököt támogatta, amikor komoly tüntetésekből jelentkezett a politikájával kapcsolatos elégedetlenség. A végleges törést azonban a 2016 nyarán kezdeményezett puccskísérlet követő leszámolások jelentették.¹¹

Törökország bár politikailag is, pénzzel és fegyverrel is segítette a szíriai felkelőket, a nemzetközi (nyugati) beavatkozás elmaradtával és a polgárháború elnyúlásával egyre inkább magára maradt. A határán kibontakozó többhónapos küzdelem Kobanéért a szíriai kurdok és az Iszlám Állam között a török hatalom érvényesítésének újabb korlátját mutatta meg: a török parlament megadta a felhatalmazást a hadseregnek a határon túli műveletekhez és a hadsereg fel is vonult a határon, azonban nem avatkozott be a kurdok érdekében. Ennek az ára a Törökországon belül újra fellángoló kurd elégedetlenség volt, ami – legalább átmenetileg – a török-kurd békefolyamat végét jelentette. A szíriai török intervenciót, bár az az Iszlám Államra hivatkozással történt, valójában a szíriai kurdok jelentős térnyerése váltotta ki. Az Iszlám Állam visszaszorításával ugyanis a szíriai kurdok történelmi esélyt kaptak egyrészt egyfajta de facto autonómiára, másrészt a korábbinál jóval nagyobb területek ellenőrzésük alá vonására. Miközben ehhez az intervencióhoz Törökország, ha nehezen is, de megkapta az Obama-kormány támogatását, ez volt az a momentum, ami Törökországot Oroszországhoz és Iránhoz közelítette. Az asztanai folyamatban Törökország, mint a szíriai rendezés tevékeny részese, orosz–iráni szövetségesként tűnt fel.

Az arab tavaszt követően a török regionális hatalmi érdekek megnyilvánulása és érvényesítése gazdasági téren is látványosan zajlott, változó sikerekkel: Erdoğan volt az első külföldi kormányfő, aki Líbiába látogatott közvetlenül Qaddáfi bukása után, megelőzve az együtt érkező Nicolas Sarkozyt és David Cameront, és ő volt az első térségen kívüli vezető Szomáliában is. 2015. januári afrikai körútjának is a regionális hatalmi célok mellett¹² gazdasági céljai is voltak. Mégis, Törökországban lelassult a török gazdasági csoda, mely a gazdasági világválság közepette is folyamatos növekedést tudott produkálni,¹³ és a külföldi befektetések mennyisége is messze elmaradt a tíz évvel korábbi szinttől.¹⁴ Ami azt sugallja, hogy ha Törökország nem volt képes érdemben befolyásolni az arab tavaszos folyamatokat, ezzel az utolsó eszközét is elveszítette arra.

A síita Iráni Iszlám Köztársaság az általa „iszlám ébredésként” értelmezett arab tavaszban önmagát tételezte a megmozdulások inspirációjaként, azonban még ha a kezdeti szakasz után az iszlamista szervezetek legális szereplőivé is váltak a politikai életnek és döntéshozatalnak, a *velájet-e faqih* eszmén alapuló iszlám kormányzás nem talált követőkre. Ahogy a 2009-es iráni tüntetések, melyeket az ellenzék az arab tavasz előfutárának vélt, sem vált modellt az arab tavaszban. Ennek legfőbb oka részben az iráni modell markánsan síita jellege, részben annak iránsága voltak.

Irán számára azonban az arab tavasz nyomán kialakult helyzet lehetőséget kínált regionális hatalmi törekvéseinek előmozdítására, amennyiben az arab tavasz „a síita félhold”/„az ellenállás frontja” kibővítésének a lehetőségét hordozta magában. Tunézia és Líbia távolestek az iráni érdekeltségektől és lakosságuk identitásánál fogva kevésbé voltak fogadókészek az iráni befolyásra. Azonban a Hamász, mellyel egy időben Irán jó kapcsolatot ápolt és melynek támogatást nyújtott, Irán számára egyfajta csatornát jelenthetett a Muszlim Testvérek többi szervezete felé. Az Egyiptomban hatalomba kerülő Muszlim Testvérek ugyan nem kedvelték az iráni vezetést, de a mereven elutasító Mubárakkal szemben még mindig megengedőbbek voltak. Azonban a Szízi-kormány Szaúd-Arábia szövetségeseiként az Iránnal ellenséges táborhoz tartozik. A szíriai polgárháborúban úgy tűnik, az Irán által végig támogatott Bassár al-Aszad nemcsak hivatalban tudott maradni, de mára minden nemzetközi rendezési folyamat (Genf, Asztana) számol a jelenlétével – miközben Szíriában az iráni jelenlét legnagyobb akadály a szövetségesek, Oroszország és Törökország lehetnek. Jemen és Bahrein azonban, bár jelentős arányú síita népességénél fogva úgy tűnt, komoly iráni beavatkozás színtere lehet, megmaradt a szaúdi királyság közvetlen érdekszférájának, még akkor is, ha a szaúdiak folyamatosan iráni beavatkozásra hivatkoznak.

A Közel-Kelet átalakulása – az Iszlám Állam

Az arab tavaszban megnyilvánult nemzetállami alapú regionális rend tehát a „szokásos” birodalmi hegemon törekvések és hidegháborúk színtere lett. Miközben azonban az arab tavasz a térség egyik meghatározó identitáseleme alapján a nemzetállami alapú nemzetközi rend irányába tolt és „normalizálta” a Közel-Keletet, az Iszlám Állam – a térség másik domináns identitáselemére hivatkozással – ezen nemzetállami határok figyelmen kívül hagyásával egyfajta régi-új regionális rendet kezdeményezett. Ebben a folyamatban a meghatározó momentum a kalifátus ki-

kiáltása volt 2014 nyarán, amivel a kihívást magukon a nemzetállamokon túl az azokat irányító rezsimekhez és uralkodókhoz (uralkodóházakhoz) is intézte, legitimitásukat kérdőjelezve meg. Az Iszlám Állam kihívása nemcsak radikális és konzervatív, hanem általában az iszlámra hivatkozva egyaránt megkérdőjelezte a szekuláris és vallásos legitimitációval bíró politikai rendszereket. Megkülönböztetett eretnek és „könyves nép” között, és végletesen értelmezett konzervatív ideológiája szerint bánt velük: „megtérítette”, elűzte vagy kiirtotta az eretnekeket, *dzsizját* szedett a keresztényektől és megjelölte házaikat. A legnagyobb kihívást vélhetően mégis a vallási legitimitációval nem rendelkező, de a szent helyek őrzésével megbízott és felhatalmazott szaúdi királyi család számára jelent(het)te.¹⁵

Az Iszlám Állam jelentette kihívás komplexitásából és sokszínűségéből következően nem volt két olyan szereplő, amelyet a dzsihadista csoport tevékenysége ugyanolyan módon vagy mértékben érintett volna. A térség mindegyik állami szereplője – legalábbis elvileg – ellenséges volt az Iszlám Állammal szemben, ugyanakkor az IÁ mindannyiuk számára más és más tartalmú fenyegetést jelentett, ily módon a vele szembeni eltökéltség minősége és mértéke is különböző volt. Ez az oka annak is, hogy a közös fenyegetettség és a közös érdek ellenére nem jött létre olyan koalíció, melyben minden érintett részt vett volna, és mely alkalmas lett volna az átfogó, közös fellépésre az Iszlám Állammal szemben.

A helyi szereplőket az IÁ tevékenysége közvetlenül veszélyeztette, így számukra a szó szoros értelmében vett biztonsági megfontolások váltak elsődlegessé. A regionális szereplőket inkább a hálózat, mint a mag-szervezet érintette elsődlegesen, fellépésüket pedig jellemzően saját belbiztonsági kihívásaik, valamint a hatalmi egyensúly változásai motiválták. A globális szereplők az Iszlám Államra saját külpolitikai érdekeik, illetve az IÁ által okozott egyéb kihívások mentén tekintettek.

Bár, mint említettük, az Iszlám Állammal szemben nem jött létre egy minden államot magába foglaló koalíció, a változó összetételű koalíciók végül meghátrálásra kényszerítették a terrorista szervezetet. 2016 nyarától nem az volt a kérdés, hogy sikerül-e legyőzni az Iszlám Államot, hanem az, hogy mi jön utána. A felszabadított területekkel kapcsolatos tapasztalatok alapján a nemzetközi közösségnek nem volt és nincs oka felhőtlen optimizmusra.¹⁶ A kormányok jelenleg nem rendelkeznek az újjáépítéshez szükséges pénzügyi forrásokkal, a meglévő támogatások egy jelentős része pedig elvész a helyi érdekcsoportok harcában. Ráadásul az Iszlám Állam mindent megtett a rekonstrukció megakadályozására: a visszavonulás előtt elaknásították a lakóterületeket. Éppen ezért komoly esélye van annak, hogy középtávon (újja)szerveződik egy hasonló jelle-

gű csoportosulás, amit csak a helyi erők, elsősorban a szíriai és iraki kormányzat és ellenzék lehetnek képesek megakadályozni. Irakban ugyanis a szunnita araboknak nincs hiteles politikai képviselője, Szíriában pedig egyszerre túl sokan versengenek ezért a pozícióért. Ez a tényező a viszsza rendeződésnek és a relokalizációnak az esélyeit növeli.

A régió szereplői az Iszlám Állam után

Tekintettel arra, hogy az Iszlám Állam a térség minden legitim szereplője számára más és más kihívást jelentett, az Iszlám Állam visszaszorulása más és más következményekkel jár, különböző forgatókönyveket – és átmenetileg különleges szövetségeket – eredményez.

Irak központi kormánya számára az Iszlám Állam visszaszorítása az állami szuverenitás visszaállítását jelentette, azonban ez a szuverenitás szinte azonnal egy másik, évtizedek óta lappangó kihívással szembesült: az Iszlám Állam elleni harcban az iraki hadszíntéren a központi kormányzat és a Kurdisztáni Regionális Kormányzat fegyveres erői együttesen léptek fel. A nemzetközi közösség nemcsak támogatta ezt az összefogást, hanem a központi iraki hadsereg és a kurd *pesmergák* voltak az a szárazföldi erő, mely nélkül a légitámadások nem vezettek volna sikerre. A közös ellenség eltűnésével azonban az iraki kurd területek elszakadása, egy független kurd entitás kikiáltása komoly fenyegetésként jelentkezett, amint a 2017. szeptemberi népszavazás mutatta. Egyrészt belső – máig megoldatlan – területi vitákhoz vezetett (lásd Kirkuk kérdését), másrészt a szomszédos, szintén kurd kisebbségekkel rendelkező államokkal soha nem látott összefogáshoz vezetett.¹⁷

Szíriában az Iszlám Állam nem az egyedüli ellenfele volt az Aszad-kormánynak, viszont az egyedüli „ellenzéki” fegyveres szervezet, melylyel szemben egyesült nemzetközi akarat alapján támogatást kapott, sőt, melynek okán a nemzetközi közösség Szíria jövőjét illetően immár hajlandónak látszik Bassár al-Aszad hivatalban maradásához hozzájárulni. Éppen ezért, az orosz–iráni–török támogatás mellett, az Iszlám Állam tulajdonképpen az Aszad-kormány nemzetközi elismerésének zálogát jelentette.

Ahogy az Aszad-kormány lassan visszaszerzi az ellenőrzést az ország egyre nagyobb területei fölött, Idlib tartomány és a kurdok további sorsa lesznek a továbbra is nemzetközi figyelmet követelő kérdések.

Törökország számára ez a szíriai akció tulajdonképpen nagy siker. Az Erdoğan-kormányzat egyrészt bebizonyította, hogy a 2016. július 15-i sikertelen puccskísérlet és az azt követő tisztogatások ellenére a török

hadsereg képes a török érdekek érvényesítésére. Az a tény, hogy az amerikai vezetés a szíriai kurdokat visszavonulásra szólította fel, további elismerést és támogatást nyújt a török vezetésnek, tovább fokozva a demokráciaparadoxont.¹⁸ Egyelőre nem világos, hogy a korlátozott számú török csapatok meddig és milyen feladattal maradnak szíriai területen.

Irán számára az Iszlám Állam eltűnése felemás siker. Mivel tevőleges része volt abban, hogy az Iszlám Állam vereséget szenved, azt kommunikálhatja, hogy sikerült megvédenie a térség síita közösségeit. Egy ilyen retorika azonban csak tovább szíthatja az indulatokat és félelmeket a további iráni szándékokkal kapcsolatban, különösen a 2015. júliusi iráni nukleáris megállapodás után, elsősorban a Perzsa-öböl arab országaiban és Izraelben. Ugyanakkor, ahogy az Aszad-rezsim számára, úgy Irán számára sem oldódik meg a szíriai polgárháború, márpedig Szíria stabilitása egy Irán-barát (de legalábbis Iránnal nem ellenséges) kormánnyal – Aszaddal vagy Aszad nélkül – fontos iráni érdek. Ráadásul, Iránra is igaz: az Iszlám Állam, mint közellenség Iránt is nélkülözhetlenné teszi és tovább növeli jelenlétét és elfogadottságát a nemzetközi közösségben.

Az Öböl arab országai számára az Iszlám Állam visszaszorulása egyrészt valamelyes belpolitikai kockázattal jár, hiszen számos forrás számol be arról, hogy az IÁ ideológiája éppen az Arab-félszigeten terjedt el a legjobban. Egyidejűleg az arab kis monarchiák és Szaúd-Arábia változatlanul kényelmetlen helyzetben voltak, amikor az IÁ ideológiai bázisa (ami nagyon hasonlít a vahnábizmusra), illetve finanszírozása került szóba, hiszen annak ellenére, hogy mindegyik államban terrorista szervezetnek nyilvánították az Iszlám Államot, érkeztek hírek arról, hogy a térségből támogatják őket – magánalapítványok vagy magánszemélyek. Ugyanakkor az IÁ eltűnése a legitimációs kihívást gyakorlatilag megszüntette Szaúd-Arábiával szemben.

Szaúd-Arábia számára továbbra is az iráni terjeszkedés megállítása marad az elsődleges kérdés és ebben minden támogatást megkapni látszik a Trump-adminisztrációtól. Ugyanakkor a szaúdi belső folyamatok következtében a figyelem inkább Jemenre koncentrálódik, ahol az al-Káida továbbra is befolyásosabbnak tűnik, mint az Iszlám Állam, és a helyi hálózat komoly biztonsági kihívást jelenthet Szaúd-Arábia és szomszédjai számára, így az ország stabilizálása – a szaúdi érdekek mentén – elkerülhetetlen fontosságú.

Mivel az Iszlám Állam nem jelentett közvetlen fenyegetést Izrael számára – a retorika ellenére sem –, az IÁ utáni izraeli lehetőségeket leginkább abban mérik, hogy ellenfeleik mozgásterét mennyiben növeli meg az IÁ esetleges eltűnése. Éppen ezért olyan vélemények is napvilágot láttak, hogy az Iszlám Államnak nem szabadna eltűnnie, sőt, egy korlá-

tozott képességű és területű IÁ nemcsak Izraelnek, hanem a térségnek és szövetségeseiknek is érdeke.¹⁹ Az Iszlám Állam eltűnésével Izrael figyelme – immár nyíltan Szaúd-Arábiával együtt – osztatlanul az iráni fenyegetésre irányul.

A nyugati államok, de elsősorban az Egyesült Államok számára az Iszlám Állam legyőzése, olyan helyzetek sorozatát, de akár egyidejű megjelenését is eredményezhetik, melyekre az amerikai külpolitikának nincs kész válasza. Jól látszik ez olyan amerikai külpolitikai lépések visszhangjában, mint az amerikai nagykövetség bevitele Jeruzsálembe, mely Trump elnök izraeli-palesztin béketervét is veszélyezteti, maga a máig nem nyilvános béketerv, vagy az amerikai fegyveres erők kivonása Szíriából. Az Öböl térségét immár évek óta meghatározó, hidegháborúnak nevezett szaúdi–iráni vetélkedés, mely részben összefonódik a szaúdi–izraeli együttműködéssel, valamint a Trump-kormányzat politikája az Obama-kormányzat egyik nagy külpolitikai sikerét, az iráni nukleáris megállapodást fenyegeti. Miközben az Obama-elnökség alatt az Egyesült Államok térségbeli szövetségesei, elsősorban Izrael és Szaúd-Arábia, egyre magukra hagyottabbnak érezték magukat, amikor az amerikai külpolitikai figyelem súlypontja deklaráltan Ázsia felé helyeződött át, a Trump-elnökség, úgy tűnik, ismét a Közel-Kelet, elsősorban Szaúd-Arábia és Izrael felé fordul. Egyelőre azonban beláthatatlan, hogy az amerikai vezetés különböző aktorai között hogyan alakul a „politikacsinalás”, ami a Közel-Keletre is vonatkozik majd.

JEGYZETEK/NOTES

1. The Middle East and North Africa.
2. Bernard Lewis (1998): *The Multiple Identities of the Middle East*. Schocken Books, New York, 1998.
3. Bővebben lásd az Európai Unió H2020-as MENARA kutatásában a Global dynamics work package keretében készült tanulmányokat, www.menaraproject.eu
4. Az 1995-ben elindított barcelonai folyamat/Euro-Mediterrán Partnerség, a 2004-es Európai Szomszédságpolitika déli dimenziója, és a 2008-tól működő Unió a Mediterráneumért. Bővebben lásd Remek Éva: *Az Európai Unió és a Közel-Kelet I. Nemzet és Biztonság* 2017/5. szám, 4–30. o.
5. A tanulmány további része a szerző akadémiai doktori disszertációjának egy részére épül, mely jelenleg akadémiai doktori eljárás alatt áll. Címe: *Az államiság modelljei a Közel-Keleten – a vahhábita királyságtól az iszlám köztársaságig*.
6. Khouri, Rami G. (2017): *Trump, Jerusalem, and a dispensable Arab region*. rights@agenceglobal.com

7. Balogh István (2013): The Theory of “Strategic Blowback”. US Strategy Towards Iran 1993–2010. Disszertáció. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/720/1/Balogh_Istvan.pdf
8. Al-Jazeera (2011): Crowds Attack Israel Embassy in Cairo. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/09/201199225334494935.html>
9. The Independent (2017): Report: Saudi Arabia is willing to abandon Palestinians to make deal with Israel against Iran. December 1, 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/saudi-arabia-palestinians-support-israel-deal-iran-opposition-a8085026.html>
10. Taştekin, Fehim (2014): Turkey sidelined by its Arab Spring policies. Al-Monitor, 2014. március 24., <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/03/turkey-arab-spring-syria-policies-sidelined.html>
11. Egeresi Zoltán–Pénzváltó Nikolett (2017): Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017). SVKK Elemzések 2017/10, http://archiv.netk.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-elemzesek-2017-10-az-akp-utja-az-elnoki-rendszerrol-szolo-nepszavazasig-egeresi-z-penzvalto-n.original.pdf
12. „ő akar az iszlám világ vezetője lenni” – Abdel-Rahmán Omar Oszmán, volt szomáliai információs minisztert idézi Taştekin, Fehim (2015): Erdoğan’s Africa tour, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-erdogan-islamic-leadership-africa.html>
13. A török GDP növekedése a 2000-es években szinte folyamatosan a pozitív tartományban mozgott, ott is általában 5–10% között, de gyakran a 10%-ot is meghaladta. 2012-ben 1,3%-ig csökkent, majd 2013. Második és 2014. Első felében ismét 4,5% körül mozgott, majd 2014 végén az utolsó mért adat mindössze 1,7% volt. <http://www.tradingeconomics.com/turkey/gdp-growth-annual>
14. Çetingüleç, Mehmet (2015): Turkey foreign investment slowdown, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-foreign-investment-profile.html>
15. Bővebben lásd Arany Anett–N. Rózsa Erzsébet–Szalai Máté: Az iszlám Állam kalifátusa. A Közel-Keleti átalakulása. Osiris Kiadó, Budapest, 2015
16. CFR (2016): Does Iraq have a plan for after the Islamic State? <http://www.cfr.org/iraq/does-iraq-have-plan-after-islamic-state/p38126>, Ollivant, Douglas A. (2015): Iraq after the Islamic State: Politics rule. War on the Rocks, <http://warontherocks.com/2015/02/iraq-after-the-islamic-state-politics-rule/>, The New York Times (2015): ISIS is losing in Iraq. But what happens next? <http://mobile.nytimes.com/2015/02/04/opinion/isis-is-losing-in-iraq-but-what-happens-next.html?referrer=&r=0>.
17. Lásd pl. Arany, Anett–Mirkham, Hemim H.–N. Rózsa, Erzsébet–Zaccara, Luciano (2017): What Are the Prospects for Kurdish Independence after the Referendum? KKI 4:1, 2017/14, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-4-1/2017-14-what-are-the-prospects-for-kurdish-independence-after-the-referendum/422>
18. A Nyugat, saját értékrendje alapján elítélte a puccskísérletet, de nem tudott mit kezdeni az értékrendjével ellentétes többezres tisztogatással.

19. Egy gyenge, de működő Iszlám Állam ugyanis elvonná a radikális muszlimok körében a kalifátus vonzerejét, miközben elvonná a nyugati államokkal kapcsolatos negatív véleményeket, megakadályozná az iráni terjeszkedést is. Inbar, Efraim (2016): The Destruction of Islamic State is a Strategic Mistake. BESA Center Perspectives Paper No. 353, August 2, 2016, <https://besacenter.org/perspectives-papers/destruction-islamic-state-strategic-mistake/>

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Al-Jazeera (2011): Crowds Attack Israel Embassy in Cairo. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/09/201199225334494935.html>
- Arany Anett–N. Rózsa Erzsébet–Szalai Máté (2015): Az iszlám Állam kalifátusa. A Közel-Keleti átalakulása. Osiris Kiadó, Budapest.
- Arany, Anett–Mirkham, Hemim H.–N. Rózsa, Erzsébet–Zaccara, Luciano (2017): What Are the Prospects for Kurdish Independence after the Referendum? KKI 4:1, 2017/14, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-4-1/2017-14-what-are-the-prospects-for-kurdish-independence-after-the-referendum/422>
- Balogh István (2013): The Theory of “Strategic Blowback”. US Strategy Towards Iran 1993–2010. Disszertáció. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/720/1/Balogh_Istvan.pdf
- Bernard Lewis (1998): The Multiple Identities of the Middle East. Schocken Books, New York, 1998.
- Çetingüleş, Mehmet (2015): Turkey foreign investment slowdown, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-foreign-investment-profile.html>
- CFR (2016): Does Iraq have a plan for after the Islamic State? <http://www.cfr.org/iraq/does-iraq-have-plan-after-islamic-state/p38126>
- Egeresi Zoltán–Pénzváltó Nikolett (2017): Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017). SVKK Elemzések 2017/10, http://archiv.netk.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-elemzesek-2017-10-az-akp-utja-az-elnoki-rendszerrol-szolo-nepszavazasig-egeresi-z-penzvalto-n.original.pdf
- Inbar, Efraim (2016): The Destruction of Islamic State is a Strategic Mistake. BESA Center Perspectives Paper No. 353, August 2, 2016, <https://besacenter.org/perspectives-papers/destruction-islamic-state-strategic-mistake/>
- Khouri, Rami G. (2017): Trump, Jerusalem, and a dispensable Arab region. rights@agenceglobal.com
- Ollivant, Douglas A. (2015): Iraq after the Islamic State: Politics rule. War on the Rocks, <http://warontherocks.com/2015/02/iraq-after-the-islamic-state-politics-rule/>
- Remek Éva (2017): Az Európai Unió és a Közel-Kelet I. Nemzet és Biztonság 2017/5. szám, 4–30. o.

- Taştekin, Fehim (2014): Turkey sidelined by its Arab Spring policies. Al-Monitor, 2014. március 24., <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/03/turkey-arab-spring-syria-policies-sidelined.html>
- Taştekin, Fehim (2015): Erdoğan's Africa tour, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-erdogan-islamic-leadership-africa.html>
- The Independent (2017): Report: Saudi Arabia is willing to abandon Palestinians to make deal with Israel against Iran. December 1, 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/saudi-arabia-palestinians-support-israel-deal-iran-opposition-a8085026.html>
- The New York Times (2015): ISIS is losing in Iraq. But what happens next? http://mobile.nytimes.com/2015/02/04/opinion/isis-is-losing-in-iraq-but-what-happens-next.html?referrer=&_r=0.
- www.menaraproject.eu